

13. Діденко Н. Удосконалення механізмів державного управління в реалізації сучасних соціальних стратегій в Україні / Діденко Н. // Теорія та практика державного управління. — 2009. — Вип. 4 (27) [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Trpdu/2009_4/doc/3/08.pdf

14. Михненко А. Світові моделі соціальної політики: уроки для України / Михненко А., Щур Н. // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2011. — № 2. — С. 219—227.

2.5. Розбудова громадянського суспільства в Україні як складова формування української політичної нації

Г. І. Калінічева

«Перед українською інтелігенцією відкривається тепер... величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя» (І. Франко, 1905 р.)

Нині, як ніколи, набули актуальності ці слова І. Франка. Ще донедавна поняття української політичної нації, української національної ідеї, громадянського суспільства в Україні були складовою інтелектуального дискурсу обмеженого кола інтелігенції, а нині вони набули загальнодержавного визнання та широкого громадського обговорення. Питання творення української нації та інституціалізації громадянського суспільства як складової цього процесу є нині предметом рефлексій широкого кола представників вітчизняної соціогуманітаристики, публіцистики і журналістики. За переконанням одних, українці вже відбулися як політична чи громадянська нація, інші вважають, що українці тільки розпочали цей процес і перебувають на початковому етапі, треті доводять факт існування «двох Україн», «двох націй» тощо.

Не вдаючись до розлогого аналізу наукового дискурсу щодо сутності понять «політична нація» та «громадянське суспільство» (про що вже достатньо сказано авторами у попередніх розділах), маємо констатувати, що нині існує чимало тлумачень цих понять. Політична теорія визнає націю як політичну спільноту, «яка

об'єднує всіх громадян держави незалежно від їхнього етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Спільна державна мова, спільні символи, спільна лояльність до держави та її законів, спільні інтереси і надії на майбутнє стають новітніми сутнісними характеристиками нації, створюють її синонімічні доповнення — «політична нація», «нація — держава» [1, с. 396]. Здебільшого поняття «нація» вживається у двох значеннях: 1) політична (громадянська) нація — суверенна спільнота громадян певної держави незалежно від етнічного походження; синонім «держава-нація»; 2) етнічна нація — усталена спільнота людей, об'єднана етнокультурним походженням [2, с. 348–349]. Загалом у науковій літературі виокремлюють такі суб'єктивні ознаки нації: національна ідея, національна самосвідомість, національна свідомість (усвідомлення національної ідентичності, соціальної, культурної окремішності, поліетнічної, як правило, спільноти), комплекс духовно-культурних і політичних цінностей, національні інтереси, історична пам'ять і міфологія, історія, з якою люди себе ідентифікують, тощо) [3, с. 318; 4, с. 55].

Важливою особливістю формування нації є об'єктивний процес створення національних держав у різних формах їх політичної організації і рис самостійності. Такий шлях пройшла більшість сучасних європейських держав. При цьому «...в Україні суб'єктом права на самовизначення проголошено не націю, яка дала назву країні, а народ у цілому, тобто не етнічна спільність, а поліетнічне громадянське суспільство» [5]. Фактично, українці як етнічна нація дають назву державі, а становлення української політичної нації можливе тільки на загальноцивілізаційних принципах громадянського суспільства, тоді, коли будуть створені економічні, соціальні, духовні умови, які працюють на націю.

Громадянське суспільство визначається в енциклопедичних виданнях як суспільство з розвинутими економічними, політичними, духовними й іншими відносинами та зв'язками, котре взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права. Побудова громадянського суспільства є метою суспільного розвитку, засобом усебічного забезпечення інтересів, прав і свобод людини та громадянина [6, с. 646; 7, с. 143]. М. Рябчук слушно наголошує на тому, що у сучасній науці громадянське суспільство інтерпретується як сфера суспільного життя, у якій люди як приватні громадяни взаємодіють між собою, утворюючи незалежні від держави організації. Іншими словами, громадянським вва-

жається суспільство з розгалуженою мережею незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різноманітних громадських ініціатив, задоволення їхніх суспільних потреб та обстоювання колективних інтересів [8].

Сутність, змістове наповнення та концептуалізацію громадянського суспільства як будь-якого соціального явища можна дослідити на основі алгоритму: поняття — ідея громадянського суспільства — ідеал — практична реалізація ідеї на практиці. За сприятливих умов формування громадянського суспільства має відбуватися одразу в усіх сферах життєдіяльності суспільства — економічній, політичній, соціокультурній тощо. Однак такий перебіг подій можливий лише за умови демократичності устрою держави. Кожна країна, що обрала шлях демократичного розвитку, виробляє власну форму демократії, яка відповідає її особливостям і задовольняє її потреби.

Як відомо, громадянське суспільство починається з активності та відповідальності, а виявляється у вигляді сукупності формальних і неформальних неурядових організацій, рухів, ініціативних груп, органів самоуправління і самоорганізації населення, які можуть впливати на державну владу, примушуючи її враховувати різні, іноді суперечливі, інтереси та шукати шляхи і засоби їх вдоволення, примирення і узгодження.

Свого часу Ф. Фукуяма відзначав, що є «чотири рівні, на яких має відбуватися зміцнення демократії»: ідеологія, політичні інституції, громадянське суспільство, культура. Зміни на рівні громадянського суспільства, за його баченням, відбуваються набагато повільніше, аніж на двох перших рівнях, а їх швидкість значною мірою залежить від особливостей культури [9, с. 49—51]. Тому, незважаючи на твердження, що громадянське суспільство має стати передумовою політичної демократії, варто зауважити, що само по собі воно не могло з'явитися та ствердитися без певного типу демократичної політичної культури і правової держави [10, с. 103].

Варто зазначити, що в Україні розвиток демократичних традицій тісно пов'язаний з її суспільного поступу і має свою специфіку. Виходячи з особливостей суспільно-політичного поступу, громадянська ідея в Україні підпорядковувалась або соціальній, або національній ідеї, оскільки українці постійно виборювали власну незалежність. При цьому, багатовікова вітчизняна історія свідчить про те, що демократичні традиції в Україні реалізовувалися з огляду на орієнтацію на різних стратегічних парт-

нерів залежно від того, під владою якої держави перебували українські землі [10, с. 102].

В історичних передумовах становлення громадянського суспільства в Україні дослідники виокремлюють такі хвилеподібні (підйом—занепад) етапи: 1) період існування держави Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (підйом); 2) феодална роздрібленість, Україна під владою Литви та Польщі (занепад демократичних традицій); 3) процеси української Реформації, формування й діяльність українського козацтва (підйом); 4) доба Гетьманщини (занепад); 5) XIX століття — початок XX століття: вплив європейських традицій буржуазних революцій і до існування Центральної Ради (підйом); 6) Україна у складі СРСР, сталінізм в Україні (занепад); 7) шістдесятники і дисиденти як підґрунтя формування громадянського суспільства сучасної України і розвиток сучасного українського суспільства (підйом) [11, с. 37].

Основи традицій громадянського суспільства було закладено ще у практиці місцевого самоврядування в давньоруських містах, яке було вдосконалено в XVI—XVII століттях після включення українських земель у європеїзований юридичний простір Речі Посполитої. В Україні поступово розвивається місцеве самоврядування і незалежне судочинство, з'являються громадські організації (церковні братства, цехові об'єднання) та освітні заклади (школи, колегіуми) тощо. Водночас, як зазначає член-кореспондент НАН України О. Моця, «процеси зародження громадянського суспільства в Україні і подолання середньовічної станової системи суттєво обмежуються невисокою урбанізованістю краю, економічною відсталістю та загальним колоніально-упослідженим статусом українського населення» [12, с. 618].

Після поділу українських земель між Російською й Австрійською імперіями у XVIII ст. ці традиції мали різний характер розвитку. Так, у Галичині, яка відійшла під владу Габсбургів, були створені сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства. Вже наприкінці XIX — на початку XX ст. у цьому краї функціонували різноманітні інституції громадянського суспільства: релігійні, молодіжні, жіночі, спортивні, культурно-освітні, наукові організації, кооперативи, професійні та кредитні спілки, політичні партії і незалежна преса. В умовах конституційної, парламентської монархії та ліберально-демократичних свобод формується модель громадянського суспільства як і в інших країнах Центрально-Східної Європи. При цьому «західні українці спромоглися пройти в XIX столітті типовий для більшості бездер-

жавних народів шлях націєтворення і вийти з «доби націоналізму» цілком модерною європейською нацією — з чіткою національною самосвідомістю й повноцінним громадянським суспільством», — резюмує О. П. Моця [12, с. 621].

Створені на початку ХХ століття інституції громадянського суспільства проіснували на західноукраїнських землях під авторитарним польським режимом до 1939 року, а потім були ліквідовані тоталітарною радянською владою. На думку О. Моці, традиція відносно тривалого розвитку громадянського суспільства в Галичині виявилася вирішальною для подальшого відновлення його інституцій через півстоліття, в умовах відносної суспільної лібералізації, викликаної в СРСР політикою «перебудови». «Характерною рисою інституцій громадянського суспільства, що почали масово виникати наприкінці 1980-х рр. у Галичині (швидше й масовіше, аніж деінде в Україні), була їхня всіляко підкреслювана спадкоємність щодо реальних, а часами й міфічних попередників із передвоєнної Галичини (газети «Віче» та «Поступ», журнали «Дзвін», «Літопис Червоної Калини», Записки НТШ, товариство «Просвіта», Маріїнське товариство милосердя, молодіжні організації СНУМ і «Пласт», Студентське братство, футбольний клуб «Галичина», театр-кабаре «Не журись!» тощо)», — зазначає учений О. П. Моця [13].

Після інкорпорації Росією Правобережної України наприкінці ХVІІІ ст. та ліквідації гетьманської автономії на Лівобережжі процеси громадянської емансипації в Україні взагалі перериваються. У Наддніпрянщині та Східній Україні, які перебували у складі незрівнянно репресивнішої імперії Романових, умови для розбудови інституцій громадянського суспільства були надто несприятливими. Жителі цих регіонів Російської імперії, яка взагалі не визнавала українців окремим народом, виявилися фатально затриманими чи навіть зупиненими в їхньому національному й громадянському розвитку — на рівні домодерного етносу з низьким рівнем національної самосвідомості й практично без жодних громадянських інституцій. Зародки громадянського суспільства в авторитарній Російській імперії з'явилися лише в другій половині ХІХ ст. (після ліберальних реформ 1860-х рр.), проте в Україні вони стали справді помітними лише після революції 1905 р.

Фактично, українці східної і західної частини увійшли у ХХ століття як дві різні нації, — вказує О. Моця, — «...а точніше — як дві історичні іпостасі одної нації, домодерної і модерної, — репрезентуючи унікальний випадок синхронного співіснування діахронних, по суті, явищ» [13].

Захоплення політичної влади більшовиками на початку XX ст. звело нанівець навіть зародкові тенденції розбудови громадських організацій у Центральній і Східній Україні. Тоталітарна радянська система, унеможлививши розвиток громадських ініціатив, удержавлювала нечисленні громадські організації, перетворюючи їх у рупор або мовчазний додаток влади. Тому говорити про розвиток свободи, плюралізму і демократії, вплив пересічних громадян на ухвалення політичних рішень і взаємодію з партійно-державним апаратом за часів соціалізму не видається за можливе, оскільки у ті часи інакодумство інтерпретувалося владою як ухил від лінії партії і жорстоко каралося.

У 1960-ті рр., в часи «хрущовської відлиги», намітилися певні позитивні зрушення і тенденції до відродження інституцій громадянського суспільства, чому сприяв дисидентський рух, а також поява різноманітних «неформальних» об'єднань як політичного, так і неполітичного характеру (рокерів, хіппі, футбольних фан-клубів, самвидаву, шанувальників інтелектуальних фільмів та езотеричної філософії, клубів туристів тощо).

На пострадянських теренах термін «громадянське суспільство» у сучасному розумінні з'являється наприкінці 1980—1990-х рр. у період горбачовської «перебудови». У незалежній Україні перші паростки громадянського суспільства зростали хаотично і стихійно. Новоутворені найрізноманітніші рухи, асоціації, організації пацифістів, націоналістів, феміністок, а також нові політичні партії не мали належної організаційної структури, упорядкованого характеру, конкретної політичної мети, власного соціального опертя тощо. Та й на шляху утвердження поняття громадянського суспільства в українській свідомості та втілення ідей громадянського суспільства в життя поставало чимало перешкод, які частково не подолані й до сьогодні.

Перше десятиріччя української незалежності позначилося соціальним структуруванням і виявленням інтересів окремих верств населення, встановленням багатопартійної системи, утвердженням правових засад захисту та свобод громадян і формуванням незалежних засобів масової інформації. Наступні роки характеризувалися кількісною динамікою інститутів громадянського суспільства та їх спробою вплинути на суспільно-політичні процеси. Провідними тенденціями у розвитку громадянського суспільства в Україні на нинішньому етапі є збільшення кількості громадських об'єднань, зростання їх організаційної спроможності, пряма участь у політичних процесах, активізація громадських ініціатив на місцевому рівні та надання недержавними організаціями

соціальних послуг населенню [10, с. 105—109]. З огляду на економічну і політичну спадщину, що дісталася незалежній Україні від радянської держави, у якій було відсутнє громадянське суспільство, цілком слушною видається думка окремих науковців, що «...впродовж періоду незалежності України і спроб побудувати громадянське суспільство ми водночас будуюмо і його, і державу» [11, с. 85].

Процес перетворення українського суспільства в громадянське відбувався в особливих умовах. Так, радикально змінилися пріоритети соціального розвитку, тривав процес творення національної державності. Для незалежної України імперативно поставало завдання ствердження основних критеріїв цивілізаційного поступу — демократії і громадянського суспільства, соціально-правової держави, інтересів суспільства та розвитку його соціальної активності, свободи і творчості тощо. При цьому варто зауважити, що за відсутності за радянських часів громадянського суспільства в усій країні населення західноукраїнських областей відрізнялося від іншої частини країни не лише за своїм менталітетом, а й за рівнем політичної культури. Водночас в основі суспільної піраміди продовжували превалювати патерналізм і пасивність суспільства, а розвиток інститутів громадянського суспільства, структурування його відносин з владою і бізнесом був заснований, радше, на іноземному досвіді, аніж на вітчизняному [14, с. 43]. «Трагізм нашого посткомуністичного буття полягає в тому, що водночас із тенденцією до об'єднання народу, формування спільних національних ідеалів та їх реалізації зберігається прагнення окремих осіб і груп пересварити українців на всіх рівнях: етнічному, мовному, соціальному, побутовому, релігійному» — зауважує В. Лещенко [15].

З огляду на сучасну суспільно-політичну ситуацію в Україні з кожним роком набуває дедалі більшої актуальності та практичного значення проблема утвердження сильної демократичної влади та розбудови дієвого вітчизняного громадянського суспільства. «На сучасному етапі, — зазначає Ф. М. Рудич, — зростає роль Української держави, її політичного класу в розвитку інститутів громадянського суспільства. Простежується тенденція взаємозближення і взаємопроникнення громадянського суспільства і владних структур: держава безперервно прагне розширювати свої повноваження в соціальній сфері, а громадянське суспільство — активно впливати на функціонування політичної системи. Відбувається соціалізація держави і політизація громадянського суспільства» [5].

Водночас існують певні суперечності у взаємодії держави та громадянського суспільства. З одного боку, функціонування повноцінного, ефективного громадянського суспільства в Україні є ознакою розвитку демократії та імплементації європейських норм і цінностей, а також складовою процесу становлення української політичної нації. З другого боку, в сучасній Україні набула поширення практика нехтування владою низкою актуальних соціальних проблем та відсутність підтримки громадських ініціатив, що загрожує загостренням структурних та інституціональних суперечностей на шляху суспільно-політичного поступу держави та громадянського суспільства.

Аналізуючи коло проблем, які постали перед незалежною Україною в контексті розбудови громадянського суспільства, М. Рябчук найважливішим для утвердження демократії вважає здатність людей узгодженими й осмисленими діями впливати на владу. Інакше кажучи, громадянське суспільство не просто передбачає формальний розподіл влади та баланс інтересів, а й своїми інституціями забезпечує громадський контроль за цим розподілом і підтримує згаданий баланс. Отже, розвинуте громадянське суспільство є інституціалізованим виявом суспільного плюралізму і водночас його ефективним гарантом перед авторитарними чи тоталітарними тенденціями держави або певних суспільних сил [8].

Порушуючи питання про становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні як складової формування української політичної нації, ми поділяємо підходи фахівців щодо визначення *суттєвих рис* розвинутості громадянського суспільства [16, с. 36; 17, с. 36—42] та *напрямів оцінки* його розбудови в Україні [16, с. 96]. Так, суспільство стає громадянським тільки тоді, коли: 1) набір, розвиток і конфігурація недержавних об'єднань спроможні приборкати державу та змусити її стати активним захисником інтересів громадян, спонукати стати правовою державою; 2) громадянське суспільство досягає такої оптимальної ситуації, коли економіка підконтрольна державі, але не залежить від неї; 3) основою буття особистості у громадянському суспільстві є свобода, а не свавілля.

Серед напрямів оцінки розвитку громадянського суспільства в Україні варто виокремити такі: 1) наявність відповідної нормативно-правової бази, структури та джерел ресурсної бази громадянського суспільства; 2) цінності, котрі представляє та захищає громадянське суспільство; 3) складові (структура) громадянського суспільства та показники їх розвитку; 4) рівень впливу інституцій

громадянського суспільства на суспільно-політичні процеси, державу та громадянський добробут; 5) простір, який є доступним для розвитку громадянського суспільства в контексті законодавчої та нормативної бази; 6) ставлення держави та суспільства до громадської діяльності та політичних рамок, у яких діє громадянське суспільство [18, с. 327].

Законодавче забезпечення структуризації громадянського суспільства в Україні розпочалося у 1992 році після ухвалення Верховною Радою Закону «Про об'єднання громадян», який на той час регулював діяльність політичних партій і громадських організацій. Пізніше до нього були внесені окремі доповнення і поправки, а також прийняті інші закони та нормативні документи, які регулювали громадську діяльність та окремі складові політики сприяння розвитку громадянського суспільства¹. 22 березня 2012 року Верховна Рада України ухвалила новий Закон «Про громадські організації», що організаційно та фінансово спрощує процедуру їх державної реєстрації. Проте ухвалення законів та декларація намірів ще не є запорукою успіху.

Правові засади розвитку громадянського суспільства окреслені насамперед Конституцією України, в якій закріплені права і свободи громадян. У 47 статтях її другого розділу «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» визначені конституційні права та обов'язки громадян України, проте, як свідчать реалії сьогодення, існує глибока розбіжність між офіційно задекларованим і реальним порядком їх реалізації. Водночас в українській Конституції не міститься і згадки про громадянське суспільство. «Проголошення прагнення досягти ідеалів правової держави, не пов'язавши це на конституційному рівні з формуванням громадянського суспільства, є не просто нелогічним, а й стратегічно неприпустимим», — вважають фахівці [19, с. 38].

Вирішальне значення у процесі суспільної еволюції та розвитку громадянського суспільства мають цінності, які як ідеали визначають перспективи та можливості діяльності суб'єкта в середовищі. Тим самим вони стають головним чинником у виборі

¹ Закони України «Про об'єднання громадян», «Про соціальний діалог в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про інформацію», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про організації роботодавців», «Про органи самоорганізації населення», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про волонтерську діяльність», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про соціальні послуги», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» та інші нормативні документи (постанови Кабінету Міністрів України, укази Президента України).

життєвої мети та стратегій її реалізації, програмують зміст і форму діяльності у певній суспільній сфері. Тому будь-яка конкретна реалізація людської взаємодії формується на спільній ціннісній системі.

Найважливішою цінністю та передумовою існування як громадянського суспільства, так і громадянської держави є особа, яка володіє правом на реалізацію як політичних, економічних, так і культурних, духовних прагнень [18, с. 327]. Реалізуючи їх через громадянське суспільство, особа забезпечує таким чином відтворення соціального життя. З огляду на те, що права та свободи людини і громадянина є нормативною формою прояву міри свободи індивіда, безумовне їх визнання та захист постають основною ознакою громадянського суспільства.

Порівняно з тоталітарним мунулим нині існує значно більше можливостей для реалізації людиною політичних і духовних прав. Проте за нових соціально-економічних умов значно звузилися можливості і гарантії соціального захисту громадян. Попри закріплення прав і свобод людини в чинному українському законодавстві, на практиці вони залишаються лише декларацією. Причини цього криються «не тільки в історичних традиціях українського суспільства, у якому права людини не займали гідного місця, ні у суспільній свідомості, ні у практиці діяльності держави, а й нестабільній ситуації перехідного періоду, невисокій правосвідомості громадян, відсутності можливостей покращити добробут людей. До того ж, державні бюрократичні структури поки що не зацікавлені у задоволенні прав людини» [20, с. 18].

Однією з незаперечних і засадничих цінностей, на які спирається громадянське суспільство, є принцип ідеологічного плюралізму, який визнає реальне право всіх суб'єктів дотримуватись та обстоювати різні ідеї, теорії, погляди, які є віддзеркаленням різних сторін суспільного життя. Як переконує вітчизняна соціально-політична практика, саме загальні суспільні цінності, визначені насамперед у рамках політичної нації, спроможні об'єднати Україну, яка в результаті виборчих перегонів (президентських і парламентських виборів останніх років) вочевидь розкололася ідеологічно на дві — схід і захід — майже рівні частини.

Розв'язання цієї проблеми залежить від політичної волі осіб, які є керманичами сучасної Української держави, адже націоналістичні концепції «української України» і «України для українців» утверджуються на найвищому державному рівні. Фактично, це є спробою формування не національної ідеології, а ідеології

«титульної нації», яка дала назву країні. Але Україна — поліетнічна країна, в якій до політичної нації належать українці, росіяни, білоруси, румуни, угорці, євреї, кримські татари та інші етнічні групи.

Сучасна Україна — це перехідне суспільство з невизначеною системою базових цінностей, буття якого реалізується в умовах ситуативних соціально-економічних і соціально-культурних орієнтирів. Проте для більшості українців незаперечною цінністю залишається демократія. Так, за даними Інституту соціології НАН України, у сучасному українському суспільстві переважає демократичний тип політичної культури: 77 % громадян України і (87 % на заході та 67 % — на сході) поділяють тезу про те, що: 1) демократія є найкращим політичним устроєм для сучасної України; 2) демократія пропонує людині реальну можливість для усвідомленого політичного вибору.

З огляду на сучасний рівень політичної культури та стан розвитку громадянських ініціатив в Україні базовими цінностями загальногромадянської консолідованої ідеології могли б бути гуманізм, патріотизм, освіченість, відповідальність за долю країни, демократія, соціальна справедливість та об'єктивне висвітлення історії становлення й утвердження Української держави. Покликання історії — об'єднувати, а не сіяти розбрат між громадянами, адже в історії українського суспільства мало місце поширення ідей лібералізму, поваги до особистої свободи, ідей демократії та самоврядування, які нині необхідно відродити, щоб вони домінували, перетворившись у консолідуючий чинник української історії. Саме тоді «не буде жодних сепаратистських настроїв, якщо почнуть дотримуватися права, поважати духовність і культурні потреби всіх громадян України-Руси» — вважають фахівці [21].

З огляду на те, що структура громадянського суспільства складається з п'яти систем, які відповідають певним сферам його життєдіяльності (соціальної, економічної, політичної, духовно-культурної, інформаційної), вони мають відповідати певним вимогам. Так, економічна система має діяти за принципами самоорганізації, саморегулювання та самоуправління, а соціальна система мати чітко виражене структурне оформлення. Політична система мусить виступати, з одного боку, в формі механізму узгодження соціальних інтересів у суспільстві, а з іншого — як найбільш повне вираження загального національного інтересу.

Складність процесу розбудови громадянського суспільства в Україні полягає в тому, що воно «...формується переважно з опорою на внутрішні, недостатньо розвинуті, а подекуди гранично

слабкі, дуже нечисленні традиції та інститути самоорганізації населення». Експерти пояснюють це тим, що нинішні громадянські суспільства з усім комплексом державно-політичних інститутів виникали в істотно іншому культурному середовищі, часто з кардинально відмінними від наших традиційми соціальної взаємодії та змістовими орієнтирами суспільної поведінки людей [22, с. 27—28].

Важливим показником розвитку суспільства та держави, характеру політичного режиму та рівня демократії є реальний стан взаємовідносин у тріаді «особа — суспільство — держава». Саме у процесі активної взаємодії тріади досягається повніше врахування потреб громадян, альтернатив і можливих наслідків владних рішень. Залучення громадського сектора до ухвалення публічно-правових рішень забезпечує більш повне сприйняття їх суспільством. Політика дієвої державної підтримки активізує громадські ініціативи, розгортання конструктивної діяльності недержавного сектора. Натомість, відмова від комунікації із широкими верствами громадськості і відсторонення їх від формування політики може перетворити громадський сектор на альтернативу та конкурента владного сектора і, щонайменше, знижує готовність населення до виконання відповідних рішень влади. Результатом ігнорування владою прав і свобод чи інтересів громадян може бути обурення і спротив, що переростають у громадянський протест, який за певних умов може дійти до революції.

Аналізуючи розвиток громадянського суспільства в незалежній Україні, маємо констатувати, що через різні обставини (економічні, політичні, соціальні, ментальні) вітчизняне громадянське суспільство розвивається повільно і нерівномірно. Відсутність моделі активізації суспільної взаємодії та впливового експертного середовища, яке могло б задовольнити потреби людей в об'єктивній інформації, доповнюється кризою системи цінностей.

На превеликий жаль, на практиці вітчизняне громадянське суспільство досі не є активним гравцем демократичного поля України. Так, за даними Інституту соціології НАН України (дослідження 1994—2011 рр.), частка громадян — членів будь-яких громадських або політичних організацій (включаючи релігійні) становить близько 16 %. 2010 року частка населення, що вважала себе членами релігійних організацій і церковних громад, становила 4 % населення; члени політичних партій, спортивних клубів та об'єднань за фахом — по 3 %; студентських товариств і молодіжних організацій — 2 %; частка членів інших громадських формувань дорівнювала 1 % і менше. Участь у діяльності політичних

партій і громадських організацій досі залишається серед найменш значущих для громадян України цілей і цінностей (менше 3-х балів за 5-бальною шкалою), однак цей показник усе ж таки зріс із 2,09 бала 1994 р. до 2,46 бала у 2011 році [23]. Серед причин такої ситуації можна назвати низький рівень соціальної задоволеності потенціалу інституцій громадянського суспільства, аполітичність і соціальну втому більшості українського населення, а також властиві українському соціальному середовищу неоднорідність, полікультурність, плюралістичність.

Підтвердженням цієї тези є результати соціологічного опитування Центру Разумкова, проведеного у травні 2013 року. Так, на запитання «У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності?» 37,4 % респондентів відповіли: якщо така діяльність принесе конкретну користь їм або їх родинам; 33,2 % — якщо під загрозою опиниться життя, здоров'я чи добробут близьких людей і така діяльність сприятиме ліквідації цієї загрози; і лише 26,4 % — якщо така діяльність принесе конкретну користь суспільству [24]. На запитання «Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності?» лише 8,1 % респондентів відповіли ствердно, а 85,2 % опитаних — участі не беруть. Для порівняння: у 2008 році — 11,6 % брали участь, а 76,2 % не брали участі в активній громадській діяльності [25]. Ці показники яскраво ілюструють те, у якому стані перебував донедавна український соціум, а поразка на українських парламентських виборах 2012 р. незалежних опозиційних політиків і громадських активістів у черговий раз підтвердила слабкість громадянського суспільства та відсутність критичної маси відповідальних виборців в Україні.

Формуванню повноцінного громадянського суспільства, за баченням М. Рябчука, в сучасній Україні заважають три головні перешкоди: 1) етатистська спадщина радянських часів, звичка населення до державного патерналізму, його громадянська пасивність і відчуженість; 2) мовно-культурна різноманітність населення, яка стоїть на заваді творенню спільних загальнонаціональних інституцій громадянського суспільства; 3) відсутність справжніх економічних реформ, які сприяли б утвердженню економічно сильного, стабільного і незалежного від держави громадянина [8, с. 16].

Схожу оцінку сучасного стану громадської активності українського соціуму ми знаходимо і в працях члена-кореспондента НАН України М. Михальченка, на думку якого, «суспільство як певна спільнота, як свідомою організація громадського життя в

українському варіанті сприймається вельми приблизно і в політичному, і в соціологічному значенні». За баченням вченого, зміна політичних еліт призводить до того, що тепер в Україні «існує конгломерат дезорієнтованих, неконсолідованих соціальних верств і груп, які погано усвідомлюють і виражають свої інтереси, не об'єднані в певну цілість, що здійснює міжгруповий узгоджений проект майбутнього, реалізуючи якісь програми, що пропонуються народові тою чи іншою соціальною верствою або громадським рухом». На думку М. Михальченка, ті загальні декларації, що закладені в Конституції України, не є конкретною програмою дій, практично для жодного суспільно-політичного руху [26, с. 73].

Ми поділяємо думку Ф. Рудича, який вказує на те, що нині перед політичною нацією України, її політичним класом поставили виклики, на які потрібно дати відповідь. По-перше, це стосується формування консолідаційної ідеології, яка об'єднала б суспільство; по-друге, нагальною залишається потреба у становленні ефективних, діяльних владних структур; по-третє, на часі є віднайдення інноваційної моделі економіки і, нарешті, актуалізується проблема визначення зовнішньо-політичної стратегії держави [5].

За таких умов зростає роль держави у підтримці розвитку громадянського суспільства, оскільки його інститути потребують сильної державної влади, яка б створювала правові, політичні, організаційні умови для їх існування, виступаючи гарантом їх діяльності. Духовною основою об'єднання української політичної нації мають стати культурні традиції, переосмислені з урахуванням потреб часу, та українська національна ідея.

Саме національна ідея має стати світоглядним орієнтиром суспільної консолідації в Україні, саме вона має визначати ціннісно-сміслові пріоритети суспільно-політичного життя та має бути використана передусім для розбудови національного громадянського суспільства. Саме українська національна ідея могла б прислужитися усуненню певних розбіжностей між громадянами західних і східних регіонів України, прихильниками численних релігійних конфесій, представниками різних політичних сил, соціальних прошарків, носіями різних ідеологій. При цьому нею може бути: 1) «...ідея інтеграції (поступового об'єднання в процесі взаємодії культурно-національних цінностей із вселюдськими через самореалізацію...)» [27, с. 753]; 2) ідея побудови цивілізованого громадянського суспільства та правової, соціальної, демократичної держави; 3) ідея державності, непідлеглості (влас-

новладності, суверенітету), соборності (єдності Українського народу) [28] тощо.

Українці мають усвідомлювати себе не натовпом, змушеним жити на певній географічній території, а народом, спільнотою громадян, яка прагне до формування національного ідеалу, що акумулює в собі найсуттєвіші, найпозитивніші для суспільства інтереси, які переважна більшість населення вважає вкрай важливими для подальшого демократичного розвитку. Як зазначає М. Михальченко, українська етнічна цивілізація є результатом співжиття різних етносів, у формі етнічної цивілізації вона існувала, коли не мала державності. Проте українська політична цивілізація існувала лише в періоди повноцінної державності України, а у період 1919—1991 рр. вона існувала як сурогат політичної нації. У процесі переходу від етапу політичності до етапу етнічності кожна нація творить опосередковану, регіональну цивілізацію, яка є частиною субрегіональної і світової цивілізації. Нація, яка не стала осередковою, регіональною цивілізацією, за його баченням, приречена на історичну смерть [26, с. 277, 285].

Нині українці (як громадяни та члени української політичної нації) живуть у складному, хиткому і не до кінця зрозумілому соціальному часі, балансуючи між днем вчорашнім і завтрашнім, між європейською і євразійською цивілізаціями, що позначається на формуванні особистісної та масової стратегії життя, на формуванні української нації-цивілізації, яке відбувається занадто повільно. «Поки що важко однозначно стверджувати, до якої цивілізації нині належить Україна. Це зумовлено співіснуванням тоталітарної та ліберальної культури мислення і дій, конфронтацією і розколом орієнтацій на системи цінностей. Більше того: характерною рисою не лише українського суспільного життя, а й культури та способу життя кожної людини залишається традиціоналізм, тоталітаризм і лібералізм, які переплетені в настільки химерних поєднаннях, що інколи здається, ніби і суспільство, і окрема особа зависли в своєрідній добі межичасся, у вакуумі міжцивілізаційного простору», — зауважує О. П. Моця [12, с. 637].

На думку науковців, самоідентифікації української політичної нації як локальної цивілізації, а також «політичного українця» як громадянина України заважають історичні та цивілізаційні чинники. Зокрема, визначення долі України сусідніми країнами — Польщею, Австро-Угорщиною, Росією, що наклало істотний відбиток на спосіб мислення і поведінки, на оцінку місця та ролі в

історії України. «Історія України неначе постійно обертається по колу, проте цей рух необхідно перетворити на поступальний, спрямувавши на створення міцної Української держави. Заради цього необхідно об'єднати народ, представлений багатоетнічним населенням, в єдину українську політичну націю», — резюмує Т. Палладіна [29]. Тільки так можна створити правову демократичну державу із сильним політичним класом, розвинутими інститутами громадянського суспільства.

Отже, без зрілого громадянського суспільства унеможливується побудова правової демократичної держави. Оскільки лише внутрішньо вільні, свідомі, небайдужі та активні громадяни здатні спільно контролювати державу, стримувати її від розширення власних повноважень і тим самим сприяти реалізації принципу «держави для людини, а не людини для держави». Вирішальними передумовами утвердження українців як політичної нації є функціонування дієвого громадянського суспільства, наявність авторитетного, загальнонаціонального лідера та патріотично налаштованої політичної і духовної еліти, яка мала б стати провідником консолідаційної ідеології, національної ідеї, котра об'єднала б політичну націю.

Підсумовуючи, згадаємо підходи відомого американського соціолога А. Етціоні, який зазначав, що бути активним — це значить нести відповідальність, бути пасивним — означає бути під контролем. «Бути» в цьому контексті означає бути в процесі життя, бути в процесі соціальних коливань і соціальних потоків. Що ж до відповідальності, то соціолог її визначав як відповідальність у соціальній взаємодії, у можливості нести відповідальність за самого себе, у можливості бути творцем [30].

Отже, вітчизняне громадянське суспільство почне активно розвиватися, коли суспільно-політичне життя країни у всіх його проявах наповниться ціннісним змістом, матиме в своєму складі інтелектуальні, експертні групи та налагодить комунікації між ініціативними та відповідальними громадянами країни. Утвердження української політичної нації можливе лише на загальноцивілізованих принципах громадянського суспільства і за умови створення державою соціально-економічних, духовних механізмів, які працюють на націю. Лише за існування сильної, дієвої, правової держави та ефективних інституцій громадянського суспільства українська політична нація здатна вивести з кризи національну економіку, здійснити модернізацію наукової та освітньої галузей, підняти на належний рівень розвиток національної культури.

Література

1. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е, доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
2. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К., 2010. — Т. 7.: Мл-О. — 2010. — 728 с.
3. Бондар В. Сучасна історіографія націєтворення в Україні 1990—2000-х рр. / Бондар В. // Український історичний збірник. — 2012. — Вип. 15. — С. 317—330.
4. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
5. Рудич Ф. Політична нація України: передумова утвердження єдиної держави / Рудич Ф. // Віче — 2010 — № 21 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2267>
6. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 1: А—Г. — 672 с.
7. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К.: ТОВ Юрид. думка, 2007. — 992 с.
8. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук — К.: Критика, 2000. — 271 с.
9. Фукуяма Ф. Примат культури / Фукуяма Ф. // І. Незалежний культурологічний часопис (Львів) — 2001. — Число 21. — С. 49–51.
10. Калінічева Г. І. Громадянське суспільство в Україні як основа соціальної рівноваги: цивілізаційний аспект / Калінічева Г. І. // Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи. Збірник наукових праць / за загальною редакцією, проф. А. І. Кудряченка; Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» — К.: Фоліант, 2012 — С. 99—122.
11. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку: монографія / О. Г. Чувардинський. — Київ—Ніжин: ТОВ Видавництво Аспект-Поліграф, 2006. — 276 с.
12. Горелов М. Є. Держава і цивілізація в історії України. Монографія / Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. — К.: ЕКО-ПРОДАКШН, 2009. — 980 с.
13. Моця О. П. Держава і цивілізація в історії України. Українська цивілізація і державність доби незалежності. Частина 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dc-summit.info/temy/istorija/1984-ukrainska-civilizacija-i-derzhavnist-dobi-nezalezhnosti-1.html>
14. Відносини між державою і громадянським суспільством: Матеріали круглого столу, 19 листопада 2003 р. / ред. кол. В. Ю. Барков та інші; Національний інститут стратегічних досліджень. — К.: НІСД, 2003. — 114 с.

15. *Лещенко В.* Трансформація політичної системи та роль політичних еліт у розвитку суспільства / Лещенко В. // Віче. — 2009 — № 11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1497/>

16. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. А. І. Кудряченка. — К.: НІСД, 2007. — 396 с.

17. Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность: монография / научн. ред. И. Ф. Кононов. — Луганск: Альма-матер, 2002. — 284 с.

18. *Калінічева Г. І.* Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст / Калінічева Г. І. // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / кер. авт. кол. і наук. ред., проф. А. І. Кудряченко; Ін-т європ. досліджень НАН України. — К.: Університет «Україна», 2010. — С. 322—343.

19. *Кириченко С. О.* Громадянське суспільство та правова держава: поняття та зміст / С. О. Кириченко. — К., 1999. — 47 с.

20. *Кравченко Л.* Розбудова українського громадянського суспільства: крізь призму бачення окремих проблем / Кравченко Л., Цимбалюк М. // Право України. — 2003. — № 10. — С. 17—20.

21. *Качмарский О.* Спасение Украины—Руси. Нужна объединительная идея. — «2000». — 2008. — 14 ноября.

22. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: зб. наук. пр. / за гл. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева; Українська академія державного управління при Президентові України. — К.: Вид-во УАДУ, 2001. — 252 с.

23. Українське суспільство 1991—2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України — К., 2010 — 636 с.

24. Соціологічне опитування «У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності? Динаміка 2008—2013 рр.» [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=369

25. Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності? (динаміка, 2008—2013) [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=367

26. *Михальченко М.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. — Дрогобич: ВФ Відродження, 2004 — 488 с.

27. Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол.: Ю. І. Рима-ренко (відп. ред.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К.: Довіра: Генеза, 1996. — 942 с.

28. *Коваленко В.* Сучасна українська національна ідея як невід'ємний чинник побудови громадянського суспільства / Коваленко В.

// Віче. — 2011. — № 23 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2830/>

29. Палладина Т. Перспективи націоналізму в Україні. — День. — 2010. — 12 января.

30. The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes. — New York: Free Press, 1968. — 728 p.

2.6. Спільність соціально-економічних інтересів і проблеми консолідації українського суспільства

О. Д. Краєвий, Р. О. Краєвий

Як показує історичний досвід, найбільших успіхів у соціально-економічному розвитку та створенні умов національної безпеки досягають країни з високим рівнем консолідації суспільства. Під поняттям консолідація суспільства розуміють об'єднання суспільства чи групи людей навколо зрозумілої для них і водночас актуальної ідеї чи мети. Основними чинниками консолідації суспільства є його об'єднання навколо мети захисту Вітчизни, навколо національної ідеї та для формування потужної національної економіки з метою піднесення добробуту населення та його соціального захисту.

Для України на сучасному етапі, коли ще триває розбудова державності, проблема консолідації суспільства має надзвичайне значення, позаяк від обрання правильного способу її розв'язання залежить те, чи здатна держава та її народ здійснити максимальний поступальний демократичний та соціально-економічний розвиток, реалізувати державотворчі і націотворчі ідеї.

Так, у сучасних глобальних процесах розвитку та підвищення конкурентоспроможності країн світу консолідація суспільства набуває дедалі важливішого значення. Лише консолідоване суспільство здатне спільними зусиллями свого членства вирішувати ті проблеми та відповідати на виклики сьогодення і забезпечувати максимальний поступальний соціально-економічний розвиток своєї країни. З іншого боку, консолідація суспільства можлива лише в умовах його здатності реалізувати на практиці національну ідею та забезпечити високий рівень соціальної захищеності і добробуту населення. Тобто всі названі категорії розвитку суспільства: консолідація — національна ідея — соціально-економічний розвиток — тісно взаємопов'язані та взаємозумовлені.